

Van kleutertekening tot schrijven

Martin Keulen
Corrie van Eerd-Smetsers

Noordhoff Uitgevers

Eerste druk

Van kleutertekening tot schrijven

Van kleutertekening tot schrijven

Martin Keulen

Corrie van Eerd-Smetsers

Eindredactie: Gert Alblas

Eerste druk

Noordhoff Uitgevers Groningen / Houten

Ontwerp omslag: G2K Designers Groningen/Amsterdam

Omslagillustratie: PhotoDisc

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan: Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

Met betrekking tot sommige teksten en/of illustratiemateriaal is het de uitgever, ondanks zorgvuldige inspanningen daartoe, niet gelukt eventuele rechthebbende(n) te achterhalen. Mocht u van mening zijn (auteurs)rechten te kunnen doen gelden op teksten en/of illustratiemateriaal in deze uitgave dan verzoeken wij u contact op te nemen met de uitgever.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die desondanks onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich aanbevolen.

1 2 3 4 5 / 11

© 2007 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978 90 01 84948 1

ISBN 978 90 01 27914 1

NUR 847

Woord vooraf

Van kleutertekening tot schrijven gaat over de schrijfontwikkeling van kinderen op de basisschool.

De motorische vaardigheden waarover we beschikken, leren we spelenderwijs. En zo gaat het ook met schrijven. De meeste kinderen willen graag leren schrijven. Al heel vroeg ervaren ze dat je door middel van het schrift voorstellingen en emoties kunt vastleggen. Dat begint al bij de kindertekening. Net als zijn voorouders enkele eeuwen geleden wil het kind uitdrukking geven aan zijn gedachten en gevoelens. Zodra de peuter schrijfmateriaal kan vasthouden, zal hij enthousiast aan zijn omgeving met simpele lijnen laten zien wat hij wil zeggen. In de kleuterfase zal het kind naast tekenen op zoek gaan naar vormgevingen van letters, woorden en schrijfpatronen. Het aanleren van een doelmatig schrift is een gestructureerd proces dat enkele jaren in beslag neemt. Dat gebeurt voornamelijk in groep 3 en 4 van de basisschool. Daarna zal het kind in de hogere leerjaren zijn schrijfvaardigheid moeten onderhouden. De leerkracht zal de gevorderde schrijver begeleiden naar de ontwikkeling van een persoonlijk en leesbaar handschrift.

In *Van kleutertekening tot schrijven* volgen we de ontwikkeling van het schrijfproces van het kind. In hoofdstuk 1 behandelen we het voorbereidend schrijven, waarbij de kleuter centraal staat. Hoofdstuk 2 gaat over het aanvankelijk schrijven in de groepen 3 en 4. In hoofdstuk 3 bespreken we het voortgezet schrijven, waarbij het gaat om de ontwikkeling van een persoonlijk handschrift. Hoofdstuk 4 is gewijd aan linkshandigheid.

De hoofdstukken 1 tot en met 4 hebben dezelfde structuur. Na de openingscasus en de leerdoelen geven we een korte historische beschouwing van de betreffende fase. In hoofdstuk 4 komt die historische beschouwing na een paragraaf over linkshandigheid in het algemeen. Na de geschiedenis richten we ons in elk hoofdstuk op het belangrijkste gedeelte van het boek: de didactiek. Het lesgeven in schrijven staat centraal. We behandelen alle aspecten van het schrijven uit de betreffende periode.

Vervolgens bespreken we de problemen die kinderen ervaren bij het schrijven. Ongeveer tien procent van de kinderen heeft bij het aanleren en onderhouden van een goed handschrift meer hulp nodig. We behandelen relevante signalerings- en diagnose-instrumenten en we geven aan hoe je met de gevonden gegevens hulp kunt bieden. Vaak ook verwijzen we naar hulpprogramma's die op de markt zijn verschenen. Uitgebreide achtergrondinformatie zet een student die zich wil specialiseren (remedial teacher, interne begeleider) op een goed spoor. De hoofdstukken eindigen met een bespreking van de materialen die in een basisschool worden gebruikt. Naast een goede didactiek is de kennis van adequate materialen erg belangrijk in de les.

We kozen voor een integratieve benadering vanuit overwegingen van duidelijkheid en efficiency. Een student die stage loopt in groep 1 en 2 bestudeert hoofdstuk 1 en 4 en heeft dan een volledig overzicht van de leerstof voor de kleuters. Een student die stage loopt in groep 3 en 4 kan zijn kennis van de leerstof opdoen in hoofdstuk 2 en 4. Voor studenten die stage lopen in groep 5 en hoger is het goed zich te verdiepen in hoofdstuk 3. Onze ervaring van meer dan een kwart eeuw lesgeven, heeft ons geleerd dat studenten en leer-

krachten graag kennis willen nemen van de geschiedenis van het schrift. Dat komt in hoofdstuk 5 aan de orde.

De tussenvragen leveren extra informatie op. Je kunt door middel van de vragen en opdrachten de leerstof uitbreiden of op zoek gaan naar interessante details. Het internet is daarbij een belangrijk hulpmiddel. Je komt ook te weten hoe je stageopdrachten kunt verkrijgen en uitwerken. Op deze manier kun je ook extra oefenstof zoeken bij het gebruik van de schrijfmethode.

Van kleutertekening tot schrijven is zowel naar vorm als naar inhoud aangepast aan de nieuwste ontwikkelingen in het onderwijsveld en geschreven door twee leraren Schrijven/Handschriftontwikkeling, die een gezamenlijke onderrwijservaring van meer dan vijftig jaar hierin vormgeven.

Een standaardwerk dat tegemoetkomt aan het andere leren van de actieve student, waarin zelfstudie en oefening centraal staat.

Martin Keulen
Corrie van Eerd-Smetsers

Voorjaar 2007

Inhoud

Woord vooraf 5

1 Voorbereidend schrijven 9

- 1.1 Geschiedenis van het voorbereidend schrijven 10
- 1.2 Didactiek van het voorbereidend schrijven 14
- 1.3 Problemen bij het voorbereidend schrijven 32
- 1.4 Materialen bij het voorbereidend schrijven 35

2 Aanvankelijk schrijven 39

- 2.1 Geschiedenis van het aanvankelijk schrijven 40
- 2.2 Didactiek van het aanvankelijk schrijven 41
- 2.3 Problemen bij het aanvankelijk schrijven 55
- 2.4 Materialen bij het aanvankelijk schrijven 71

3 Voortgezet schrijven 73

- 3.1 Geschiedenis van het voortgezet schrijven 74
- 3.2 Didactiek van het voortgezet schrijven 75
- 3.3 Problemen bij het voortgezet schrijven 81
- 3.4 Materialen bij het voortgezet schrijven 85

4 Linkshandigheid 87

- 4.1 Over linkshandig schrijven 88
- 4.2 Geschiedenis van het linkshandig schrijven 89
- 4.3 Didactiek van het linkshandig schrijven 90
- 4.4 Signaleren en diagnosticeren van de handvoorkeur 97
- 4.5 Materialen bij het linkshandig schrijven 101

5 Geschiedenis van het schrift 103

- 5.1 Ontwikkeling van de geschreven taal 104
- 5.2 Geschiedenis van het schrijven op school 112
- 5.3 Geschiedenis van de schrijfmethoden 116
- 5.4 Ontstaan van het kinderhandschrift 122
- 5.5 Huidige situatie van schrijven op de basisschool 124
- 5.6 Toekomst van het schrijfonderwijs 126

Literatuuroverzicht 127

Bijlagen

- 1.1 Leergangen met voorbereidende schrijf oefeningen 129
- 1.2 Observatie schrijfvoorwaarden 131
- 1.3 Observatie schrijfpatronen 135
- 1.4 Vaardigheidsonderzoek Observatie *Schrijfspoor* 136
- 2.1 Observatielijst technisch schrijven 137
- 3.1 Lijst van letterveranderingen in vorm, beweging en ruimte, toege-
staan of niet 138

1

Vorbereidend schrijven

- 1.1 **Geschiedenis van het voorbereidend schrijven**
- 1.2 **Didactiek van het voorbereidend schrijven**
- 1.3 **Problemen bij het voorbereidend schrijven**
- 1.4 **Materialen bij het voorbereidend schrijven**

Openingscasus

De muis

De kinderen hebben in groep 1 het volgende rijmpje geleerd:

Op mijn eigen tafel
zit een lieve muis.
Ik maak een heel mooi holletje
en dat is dan haar huis.
Kom maar muis.

De kleuter legt bij het zingen van dit versje de rechterhand met de vingers gespreid losjes en ontspannen op de tafel. De linkerhand is de muis. De vingers van de linkerhand zijn gekromd en bewegen in kruipbewegingen over de tafel. Tijdens het zeggen van 'Ik maak een heel mooi holletje' wordt van de rechterhand een holletje gemaakt. De muis loopt rond over de tafel, totdat de kinderen zeggen: 'Kom maar muis.' Dan verdwijnt de linkerhand in de kromming van de rechterhand: het huisje. Daarna krijgen de kinderen gerichte aanwijzingen, zoals: de muis loopt nu naar boven, daarna naar beneden, nu naar links en dan weer naar rechts.

De beschreven lessituatie laat een oefening zien die gericht is op de motorische ontwikkeling en de ruimtelijke oriëntatie van het kind. Daarbij wordt van de veronderstelling uitgegaan dat beide vaardigheden ontwikkeld moeten worden alvorens het kind aan het schrijven van letters en cijfers kan beginnen. Deze beide vaardigheden zijn een onderdeel van het voorbereidend schrijven, dat in dit hoofdstuk centraal staat. Hierbij gaat het om:

- de schrijfvoorwaarden: dit zijn de basisvaardigheden waaraan het kind moet voldoen voordat het kan gaan schrijven;
- de grafische oefeningen, directe vooroefeningen of schrijfpatronen genaamd, die voorafgaan aan het eigenlijke schrift;
- het onverbonden rechtshellend schrift dat het kind leert in combinatie met de ontluikende geletterdheid.

In dit hoofdstuk geven we eerst aan hoe in het verleden met voorbereidend schrijven is omgegaan. Daarna bespreken we hoe tegenwoordig met voorbereidend schrijven wordt omgegaan en welke didactische methoden daarbij gebruikt kunnen worden. Vervolgens komen problemen met het voorbereidend schrijven aan de orde. Observeren en remediëren spelen daarbij een rol. Ten slotte laten we zien welke materialen er bij het voorbereidend schrijven gebruikt kunnen worden.

Leerdoelen

Na het bestuderen van dit hoofdstuk:

- ken je de geschiedenis van het voorbereidend schrijven;
- weet je wat de lesactiviteiten zijn voor groep 1 en 2;
- weet je welke problemen je kunt tegenkomen bij het voorbereidend schrijven;
- kun je omgaan met manieren om deze problemen op te lossen;
- weet je welke materialen nodig zijn bij het voorbereidend schrijven.

1.1 Geschiedenis van het voorbereidend schrijven

In deze paragraaf beschrijven we de ontwikkelingen die zich in het verleden hebben voorgedaan op het gebied van de schrijfvoorwaarden, de schrijfpatronen en het onverbonden schrift.

1.1.1 Aandacht voor de schrijfvoorwaarden

Kinderen in de leeftijd van groep 1 en 2 zaten vroeger op de zogenoemde bewaarschool. Deze naam spreekt boekdelen. De kleuters zaten in groepen van 50 tot 60 kinderen bij elkaar en werden daar bewaard. Eigenlijk was er geen sprake van onderwijs; de kleuters werden beziggehouden met liedjes zingen, vouwen en versjes opzeggen. Materialen om mee te werken of te spelen waren nauwelijks aanwezig. Met minimale hulpmiddelen werden de kleuters gestimuleerd in hun ontwikkeling. De fijne motoriek werd bijvoorbeeld ontwikkeld met vouwen en plakken. De beweging van de armen werd geoefend met een liedje als 'Twee emmertjes water halen' en de lichaamskennis met een liedje als 'Naar bed, naar bed, zei Duimelot'.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werden de klassen kleiner en verdween de naam 'bewaarschool'. Er werd toen gesproken van fröbelschool of kleuterschool. Ook kwamen er montessorikleuterscholen, waarin al enige gerichte aandacht werd besteed aan de ontwikkeling van de algemene schrijfvoorwaarden en aan het schrijven zelf. Zo werd bijvoorbeeld geoefend met schuurpapieren letters. Deze moesten dan met de vinger gevolgd worden. De tegenhanger van de montessorikleuterschool was de vrije school. Op deze school ging men ervan uit dat aandacht voor het schrijven in groep 1 en 2 volledig uit den boze was.

Bovendien hadden het kleuter- en lager onderwijs ieder hun eigen programma. Deze ontwikkeling gold ook voor het vak schrijven; voorbereidende schrijfoefeningen werden gekoppeld aan een schrijfmethode en kwamen niet voor in de kleuterschool.

Met de komst van de basisschool in 1985 zijn er voor veel vakken doorlopende leerlijnen ontstaan. Na het onderzoek naar de schrijfvoorwaarden (Keulen, 1975; Van Peer, 1984) is er door de auteurs van de schrijfmethodieken veel meer aandacht besteed aan de inhoudelijke en vormgevingsaspecten van het voorbereidend schrijven. Bij bijna alle schrijfmethodes die op dit moment gebruikt worden, zijn voorbereidende oefeningen opgenomen.

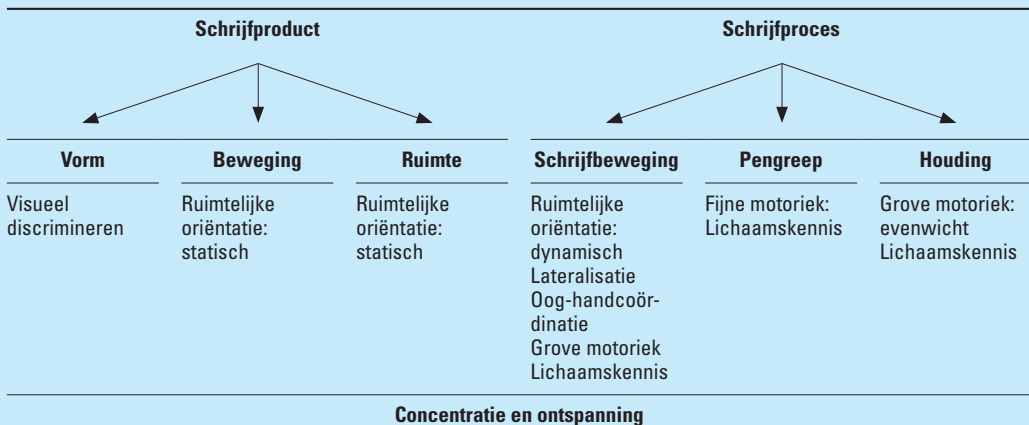
Voor een overzicht van recente schrijfmethodes verwijzen we naar hoofdstuk 2, figuur 2.1.

Keulen signaleerde vijf voorwaarden, vijf basisvaardigheden, waaraan een kind zou moeten voldoen om te kunnen gaan schrijven:

- 1 grove motoriek;
- 2 fijne motoriek;
- 3 vormwaarneming;
- 4 oog-handcoördinatie;
- 5 ruimtelijke oriëntatie.

In 2000 kwam er een uitbereiding van de schrijfvoorwaarden. Het schrijfonderwijs was in die tijd al ingedeeld naar het schrijfproces: hoe schrijft het kind, en het schrijfproduct: wat schrijft het kind. Van Eerd-Smetsers (1992) maakte in het schrijfproduct een onderscheid tussen vorm, beweging en ruimte. De basisvoorwaarden om te gaan schrijven, de schrijfvoorwaarden, hebben zo hun eigen specifieke plek gekregen binnen het schrijfonderwijs (zie figuur 1.1).

Figuur 1.1 Schematisch overzicht schrijfvoorwaarden

De schrijfvoorwaarden werden uitgebreid de volgende vaardigheden:

- *Lichaamskennis*: kennis van de onderdelen van het lichaam, weten waar die onderdelen van het lichaam zitten ten opzichte van elkaar en weten wat men met die lichaamsdelen kan doen;
- *Lateralisatie*: het kind is zich bewust van zijn voorkeurskant en voorkeurshand;

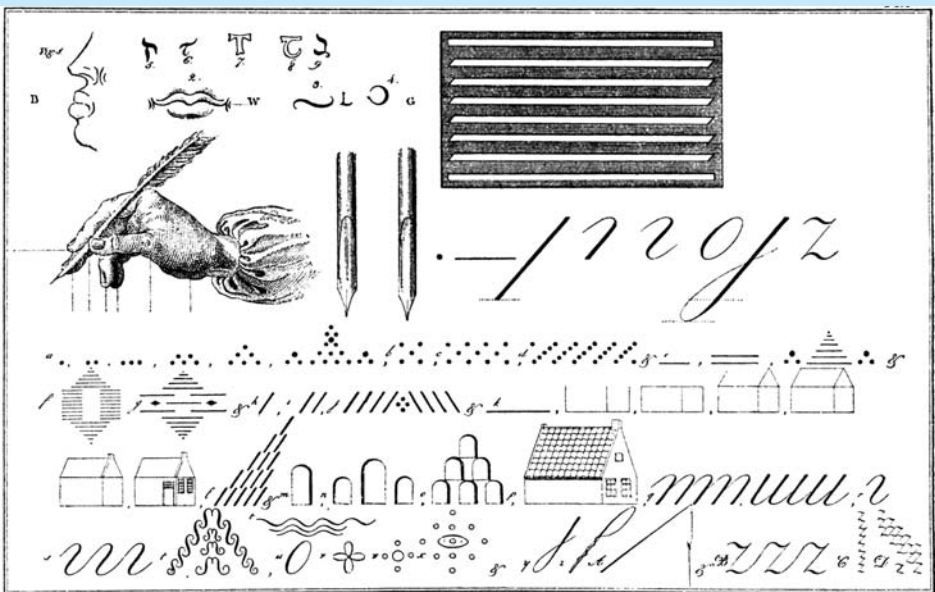
- *Ontspanning en concentratie*: 'vaardigheden' die van belang zijn om goed te kunnen functioneren in het algemeen en in het schrijfonderwijs in het bijzonder.

1.1.2 Schrijfpatronen als onderdelen van de letters voor een verbonden lopend schrift

Schrijfpatronen zijn onderdelen van letters. Vanuit deze eenvoudige patronen wil men komen tot een duidelijk leesbaar, snelgeschreven handschrift.

In 1915 zag men op de letterkaart van de methode van Van Gestel en Van der Laan al schrijfpatternen staan (zie figuur 1.2). Ze worden ook wel directe vooroefeningen genoemd. Deze aandacht voor de directe vooroefeningen was bedoeld voor de eerste klas (groep 3).

Figuur 1.2 Letterkaart van Van Gestel en Van der Laan

Zoals we in subparagraaf 1.1.1 al vermeldden, werd er op de kleuterschool niet over schrijven of schrijfpatternen gesproken. Tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw werd er weinig nagedacht over schrijfonderwijs. Een kwart eeuw geleden verscheen *Lijnenspel*, een schrijfmethode voor jonge kinderen (Keulen, 1981). *Lijnenspel* was het gevolg van het onderzoek naar de schrijfvoorwaarden (zie figuur 1.3).

Nadat de eerste stap gezet was om los van de methode boeken te maken met voorbereidende oefeningen voor groep 1 en 2 volgden er meer. Het basisprincipe van deze boeken was de kleuters op een speelse manier de beweging van voorbereidende oefeningen voor het schrift te laten volgen. Na de invoering van de basisschool in 1985 gingen de schrijfmethoden inspelen op het schrijfonderwijs bij kleuters en ontstonden de eerste schrijfboekjes voor groep 2 met voorbereidende schrijfoefeningen.

Figuur 1.3 *Lijnenspel, voorbereidende schrijfoefeningen*

Daarnaast ontstonden er losse leergangen voor groep 1-2. Deze leergangen behoren niet bij een schrijfmethode, maar zijn exclusief voor groep 1-2 van de basisschool gemaakt. Een overzicht van deze methoden vind je in bijlage 1.1.

1.1.3 Onverbonden schrift ter ondersteuning van beginnende geletterdheid

Al in 1840 heeft Gouka een duidelijke mening over het kopiëren van drukletters:

'Naar onze mening toch is het namaken van drukletters, hoedanigen bij het eerste lees- onderwijs gebruikt worden, hetzij met eene ijzeren stift op eene bezande tafel, ofwel met eene griffel op eene lei geschiedt, voor het aanvankelijk schrijfonderwijs volstrekt af te keuren.'

Onverbonden schrift, drukletters, als voorbereiding op het schrijven worden ten zeerste afgeraden. Pennings deed in 1980 nog eens een onderzoek en kwam tot dezelfde conclusie als leermeester Gouka honderdveertig jaar geleden. In de schrijfmethode wordt geen blokschrift gebruikt als voorloper voor het verbonden schrift. De schrijfpedagogen hadden hiervoor gegronde redenen.

Bij het leren schrijven spelen naast de fijne motoriek ook de ruimtelijke oriëntatie en het vormbewustzijn een belangrijke rol. Kinderen die deze schrijfvoorwaarden maar gedeeltelijk beheersen, hebben vaak problemen met het na elkaar of tegelijkertijd aanleren van verschillende lettertypes. Motorisch en ruimtelijk zijn de vormen totaal verschillend. Zo begint de leesletter v bovenaan terwijl de schrijfletter beneden start. Bij de letter b zijn de lus en de stok verschillend en de ronding wordt verschillend 'ingedraaid'. We vragen bovendien van de kinderen de eenmaal ingesleten en deels geautomatiseerde schrijfsporen te vergeten om vervolgens nieuwe vormen aan te leren. Van een duidelijke opbouw van leerprocessen is hier geen sprake, eerder van het tegenovergestelde. Bij kinderen met schrijfproblemen leidt dit tot desoriëntatie, spanningen en verkrampingen. Volgens onderzoekers is dat bij ongeveer 10% van de kinderen. Door het aanbie-

den van een en dezelfde lettervorm kunnen leerkracht en kind alle aandacht richten op een zorgvuldige instructie en inoefening. De letters hoeven dus niet binnen een tijdsbestek van circa zes maanden op twee verschillende manieren te worden aangeleerd. Men zou een keuze kunnen maken uit de twee schriftsoorten, maar gezien de ontwikkeling van het schrift zal het in de schrijfwereld verbonden koordschrift (de aan elkaar geschreven schrijffletter) wel blijven bestaan.

De leeswereld dacht anders over het gebruik van onverbonden schrift. In de jaren zestig ging de leesmethode *Veilig leren lezen* (Mommers) onverbonden schrift propageren voor de schrijfmotorische ondersteuning bij het lezen en koos hiervoor letters die in een doorgaande beweging los van elkaar geschreven werden.

Ook *Leeslijn* (De Baar, 1981) introduceerde een 'leesletter' (onverbonden schrift, geschreven in een doorgaande beweging, weliswaar recht op geschreven) in zijn leesmethode.

Schrijfpedagogen lieten via publicaties doorklinken dat men het schrijven van de leesletter ook maar beter kan vergeten bij het aanvankelijk leesonderwijs. Vanuit de ortho-didactische hoek rijzen er ook steeds meer bezwaren tegen het na elkaar inslijpen van verschillende letters. Binnen het leesonderwijs zijn zoveel additionele materialen (speel-leesset, knipoog, loco, stempelen, kopieerbladen, computerprogramma's) voorhanden, dat men voor de variatie in leeractiviteiten niet hoeft te grijpen naar een activiteit als schrijven van de leesletter.

Kort samengevat: de schrijfwereld zei nee en de leeswereld zei ja tegen onverbonden drukschrift.

Tip

De leerkracht van groep 1 en 2 kan de ontluikende geletterdheid stimuleren door de namen van de kinderen altijd op dezelfde manier op hun werk te zetten. Geen persoonlijk handschrift maar een onverbonden schrift dat straks aansluit bij het schrift in groep 3.

1.2 Didactiek van het voorbereidend schrijven

In het voorbereidend schrijven wordt het kind voorbereid om straks met veel interesse aan het echte schrijfwerk te beginnen. Bekijkt men de concentratie waarmee de kleuter in figuur 1.4 zijn 'brieven schrijft', dan kan men niet anders dan gemotiveerd worden om dit kind zo goed mogelijk te gaan begeleiden.

In de didactiek van het voorbereidend schrijven wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de schrijfvoorwaarden, het schrijfproduct en het schrijfproces. Ook wordt bekeken in welke vorm de leerstof van het voorbereidend schrijven kan worden aangeboden.

Figuur 1.4 **Het echte schrijfwerk?**

1.2.1 Ontwikkeling van de schrijfvoorwaarden

Schrijven is een complexe bezigheid: de *vorm* van een directe vooroefening (en later van een letter) moet in een goede *beweging* in de juiste *ruimte* worden geplaatst. De vorm herkennen en in een goede beweging in de juiste ruimte op het papier plaatsen, is een ingewikkelde handeling. Om dit te kunnen volbrengen, is het belangrijk dat het kind een aantal inzichten en vaardigheden aanleert: de schrijfvoorwaarden. Deze schrijfvoorwaarden betreffen de volgende kennis- en/of vaardigheidsgebieden:

- 1 grove motoriek;
- 2 fijne motoriek;
- 3 visuele discriminatie of vormherkenning;
- 4 oog-handcoördinatie;
- 5 ruimtelijke oriëntatie;
- 6 lateralisatie;
- 7 ontspanning en concentratie.

Ad 1 Grove motoriek

Beheersing van de grove motoriek is nodig om tijdens het schrijven in de goede houding te kunnen zitten, het evenwicht te bewaren en de beweging van de arm tijdens het schrijven goed uit te kunnen voeren. Het gaat om de volgende vaardigheden:

- Het kind moet kunnen kruipen, lopen (voor- en achterwaarts), huppen, huppelen en hinkelen.
- Het kind moet met een bal kunnen gooien en rollen en een bal kunnen vangen, een kar kunnen trekken en met blokken kunnen bouwen.
- Het kind moet kunnen omrollen in een vloeiende beweging. Dit wil zeggen: rollen van de buik op de zij, van de zij op de rug, naar de andere zij en weer terug op de buik.

- Het kind moet de voet kunnen afrollen van de tenen naar de hak.
- Het kind moet een beweging kunnen stoppen op commando.
- Het kind moet een goed evenwichtsgevoel hebben en op de tenen kunnen staan, over een streep kunnen lopen, kunnen fietsen en stappen, en kunnen rollen met een autoband.

Ad 2 Fijne motoriek

Beheersing van de fijne motoriek is nodig om de schrijfpatronen en letters in al zijn fijne onderdelen te kunnen schrijven. Het gaat hier om de afgestemde bewegingen van de vingers. De volgende vaardigheden zijn van belang:

- Het kind moet de vingers afzonderlijk kunnen bewegen.
- Het kind moet kunnen opponeren (de duim naar de vingers brengen).

Ad 3 Visuele discriminatie of vormherkenning

- Het kind moet vormen kunnen onderscheiden vanuit een geheel, zodat het straks de patronen, letters en woorden ook in onderdelen kan bekijken. Een voorbeeld hiervan is het herkennen van de op elkaar gelijkende drukletters d/b en q/p.

Ad 4 Oog-handcoördinatie (sensomotoriek)

Bij oog-handcoördinatie gaat het om de afstemming van handelingen die het kind met de hand uitvoert, op wat het met de ogen waarneemt en omgekeerd.

De ogen volgen het schrift. Hiervoor is een goede oogbeweging belangrijk. Het kind moet de bewegingen van de armen, benen en handen met de ogen kunnen volgen.

Ad 5 Ruimtelijke oriëntatie

Om de schrijftaal te verstaan is het belangrijk de volgende ruimtelijke begrippen te kennen:

- Het kind moet de dynamische begrippen in de ruimte kennen: *naar boven, naar beneden, opzij, naar links, naar rechts, schuin omhoog* en *omlaag*.
- Het kind moet de statische ruimtelijke begrippen kennen: *bovenkant, onderkant, het midden, groot* en *klein*.
- Het kind moet weten wat een *cirkel* (rondje), een *vierkant*, een *lijn* enzovoort is.
- Het kind moet weten wat *hier, daar, ver, dichtbij, hoog, laag* en *diep* is.
- Het kind moet weten wat de zijden in een plat vlak zijn, zoals de *linker-, rechter-, boven- en onderkant*.

Ad 6 Lateralisatie

Bij lateralisatie gaat het om het herkennen van de voorkeurskant en voorkeurshand.

Lateralisatie is ook het met twee handen afzonderlijke bewegingen kunnen uitvoeren zonder dat er allerlei storende bijbewegingen worden gemaakt. De ene hand schrijft en de andere hand schuift het papier omhoog. Deze afzonderlijke bewegingen vragen een goede coördinatie.

Ad 7 Ontspanning en concentratie

Ontspanning en concentratie is nodig om het schrijven tot een succes te maken.

Figuur 1.5 is een voorbeeld van een les om de schrijfvoorwaarden te stimuleren.

Figuur 1.5 Les om schrijfvoorwaarden te stimuleren

	Activiteit: de ballenregen	Didactische opmerkingen
Leerdoel	Een bal gericht kunnen gooien en een bal kunnen stoppen.	In deze oefening komt eigenlijk meer aan de orde dan de grove motoriek. Ook de ruimtelijke oriëntatie en lateraliseren spelen een rol.
Middelen	Mand met tennisballen Een touw	
Vorbereiding	Mand met tennisballen klaarzetten in het midden van de speelzaal. Om de mand op een halve meter afstand een touw leggen.	Zorgen dat je van tevoren weet of er een mand met tennisballen aanwezig is.
Opstelling	Kinderen vóór de mand verspreiden door de zaal	Zorgen dat de kinderen jou allemaal kunnen zien.
Introductie	Het volgende verhaal vertellen: een meisje dat graag tennist, droomde dat ze heel veel goede ballen nodig had. Ze had er wel eentje, maar daarmee kon ze niet winnen. Nu ging ze wandelen in een bos. Ze kwam een fee tegen en die liet het ballen regenen.	Levendig vertellen en eventueel een feeënhoed opzetten.
Instructie	Ik ben nu de fee, jullie rapen de ballen op die ik laat regenen, maar je gooit ze terug in de mand, zodat we ze straks kunnen delen. Je mag niet te dicht bij de mand komen en je moet achter het touw blijven. Let op: als je de bal niet in de mand gooit, dan moet je zelf je eigen bal weer zoeken en het opnieuw proberen.	Kijken of de kinderen echt luisteren en een kind laten navertellen wat de bedoeling is.
Uitvoering	De ballen recht voor je uit gooien in de richting van de kinderen. De kinderen rapen een bal op of proberen die zelfs te vangen. Ze lopen hard naar het touw en stoppen om de bal in de mand te gooien. Gooien ze mis, dan lopen ze de bal achterna en proberen ze het opnieuw.	<ul style="list-style-type: none"> • Kijken of de kinderen gericht naar de bal grijpen. • Kijken of ze kunnen stoppen voor het touw. • Kijken of ze kunnen richten. • Kijken of ze de bal goed volgen als ze naast de mand gooien.
Evaluatie	Met de kinderen praten over hoe ze de ballenregen vonden. Wie weet hoeveel ballen hij teruggeworpen heeft?	<ul style="list-style-type: none"> • Opletten dat alle kinderen meedenken of praten tijdens de evaluatie. • Altijd positief op de kinderen reageren. Zelfs al hebben ze geen enkele bal gevangen, ze hebben in ieder geval gelopen.

Tussenvraag 1.2

Zoek op internet: google: open directory-world: Nederlands: onderwijs: lesmateriaal digikleuren. Bekijk in je stageklas welke van bovenstaande additionele leergangen je terug kunt vinden.

1.2.2 Het schrijfproduct

Onder het schrijfproduct verstaat men alles wat het kind 'schrijft': alle schrijfproducten, zichtbaar op papier. In het voorbereidend schrijven zijn dit de schrijfpatronen en daarnaast het onverbonden schrift in combinatie met de ontluikende geletterdheid.

Schrijfpatronen of directe vooroefeningen zijn ontwikkeld als eenvoudige lijnen om het ingewikkelde schrift voor te bereiden, een schrift dat bestaat uit rechte en kromme lijnen. Uiteindelijk ontstaan uit deze rechte en kromme lijnen patronen, die duidelijk de voorlopers, de basiselementen van de letters zijn (zie figuur 1.6).

We onderscheiden de volgende schrijfpatronen:

- de rechte lijn; van hieruit ontstaat:
 - de zigzag;
- de kromme lijn; van hieruit ontstaan:
 - de open guirlande;
 - de gesloten guirlande;
 - de open arcade;
 - de gesloten arcade;
 - de golflijn;
 - de krakeling;
 - de lemniscaat.

De lemniscaat wordt gevormd door de doorgaande beweging waarbij de lichaamsas gekruist wordt. Door de kruising van de lichaamsas wordt de lateralisatie bevorderd, en de doorgaande beweging bevordert de concentratie (zie figuur 1.7).

Bestudering van kindertekeningen laat zien dat kinderen al delen van schrijfpatronen beheersen. Elke kindertekening bevat een of meer onderdelen van de schrijfpatronen. Ze tekenen een wolk en daarin kunnen de gesloten en open guirlanden en arcaden ontdekken, ze tekenen de golven van de zee en laten vol trots de zigzag zien als zij de muts van de kabouter tekenen. Tekeningen zijn ook een vorm van communicatie. Geen wonder dus dat hier de basis van het schrift verankerd ligt (zie figuur 1.8 en 1.9).

Figuur 1.6 Schrijfpatronen

Figuur 1.7 Lemniscaat

Figuur 1.8 Schrijfpatronen in de kindertekening 'oma'

De 'oma' van de driejarige Igor laat de zigzag en de golflijn zien.

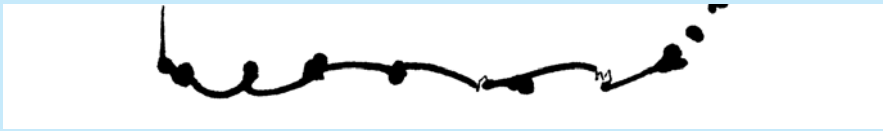
Figuur 1.9 Schrijfpatronen in de kindertekening 'camping'

De camping van de vierjarige Astrid geeft rechte en gebogen lijnen, de zigzag, de gesloten arcade en de gesloten guirlande.

Behalve in de kindertekening ziet men de schrijfpatronen in de namen van de beginnende schrijvers (zie figuur 1.10 tot en met 1.12).

Figuur 1.10 Handschrift met rondere vormen, de open guirlande en arcaden

Figuur 1.11 Handschrift met hoekige vormen, de zigzag

Figuur 1.12 Onverbonden schrift, losse 'letters' naast elkaar

En dan worden de schrijfpatronen omgetoverd tot het begin van een naam: Gijs (zie figuur 1.13).

Figuur 1.13 Het begin van een naam: Gijs

Voorgaande voorbeelden laten zien dat het kind spontaan dezelfde schrijfpatronen laat zien als de methodemaker heeft bedacht.

Tussenvraag 1.3

Vraag een kindertekening van een kind uit groep 1 of 2. (Het mag ook een tekening van jezelf zijn uit die periode.) Welke directe vooroefeningen zie je in deze tekening?

In de begeleiding van de schrijfpatronen (en later ook de letters) is afzonderlijke aandacht voor de *vorm* van het patroon, de *beweging* waarmee het patroon gemaakt wordt en de *ruimte* waarin het patroon geplaatst wordt. Om dit duidelijk te maken, gaan we hier uit van het aanleren op een manier die aansluit bij de belevingswereld van het kind: de gesloten arcade in de vorm van een rups. Ook schenken we aandacht aan het onverbonden schrift.

Aandacht voor de vorm

De leerkracht tekent de arcade voor in de vorm van een rups.

Bij het aanleren van een vorm kent men twee stadia:

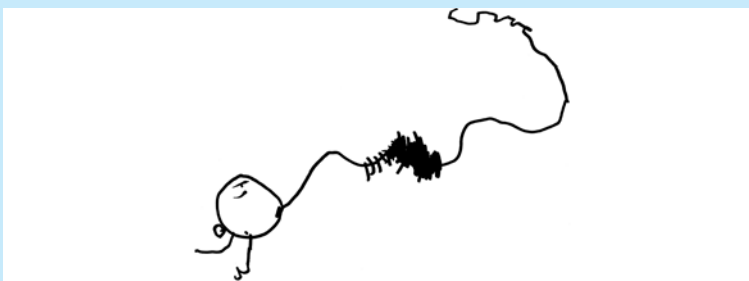
- 1 de vrije vorm;
- 2 de geleide vorm.

Ad 1 Vrije vorm

Voor de vrije vorm geldt het volgende:

- De directe vooroefening hoeft niet constant dezelfde vorm te behouden maar kan tijdens het 'schrijven' nog overgaan in een andere vorm.
- De directe vooroefening is niet gebonden aan grootte of richting.
- De directe vooroefening wordt nog geïnterpreteerd naar het idee van het kind. Dit heeft als voordeel dat het kind zich nog kan uitleven in de tekening en niet onmiddellijk wordt geconfronteerd met het niet kunnen reproduceren van de juiste vorm (zie figuur 1.14).

Figuur 1.14 De vrije vorm van een rups

De rups is duidelijk nog in ontwikkeling, een gesloten arcade is voor het kind nog niet aan de orde. Men ziet hier een golflijn overgaan in een rechte lijn. Dit is alleen belangrijk voor de leerkracht. Zij ziet dat dit kind nog niet echt toe is aan vormherkenning. En toch... het kind kan de hemel in worden geprezen voor zijn prachtige rups.

Ad 2 Geleide vorm

Voor de geleide vorm geldt het volgende:

- De directe vooroefening moet gezien worden zoals hij werkelijk is.
- De aangeboden vorm blijft consequent dezelfde vorm houden.
- De neerhaal bepaalt de richting, en deze is binnen de vorm constant.
- De grootte van het patroon is gelijk.
- De ruimte waarin de geleide vorm gezet wordt is belangrijk.

Het kind wordt gemotiveerd om de juiste vorm na te tekenen en na enige oefening ontstaat de geleide vorm van een volmaakte rups (zie figuur 1.15).

Figuur 1.15 Geleide vorm van een rups

Aandacht voor de beweging

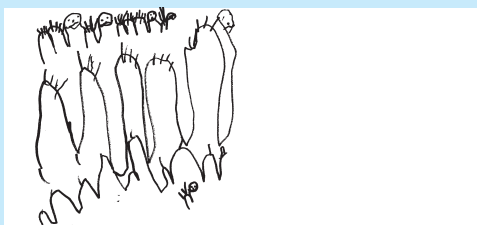
Als men in het product spreekt over de beweging, dan bedoelt men de beweging die men kan zien in de kwaliteit van de lijn van het product. Men spreekt van een goede beweging als de kwaliteit van de lijn goed is: de lijn is niet bibberig en er zitten geen klodders in de lijnen.

Aandacht voor de ruimte

De ruimte die het schrijfproduct inneemt is belangrijk:

- Wordt de ruimte op de pagina goed benut?
- Passen de schrijfproducten op de ruimte, of wordt er te veel wit open gelaten, of wordt het papier overdadig gevuld? Soms wordt ook slechts de helft van de pagina benut. (zie figuur 1.16)

Figuur 1.16 Benutting van de ruimte

Tussenvraag 1.4

In figuur 1.15 zie je de arcade als rups.

Ontwerp nu zelf tekeningen voor de andere directe vooroefeningen.

Als je in een hogere groep staat, vraag dan grotere kinderen eens een ontwerp te maken.

Onverbonden schrift

Aangezien er vanuit het ministerie druk uitgeoefend wordt om de beginnende geletterdheid in groep 1 en 2 te stimuleren, kan het niet anders zijn dan dat er in groep 1 en 2 een schrift aangeboden wordt dat geschikt is voor kinderen die fysiek nog niet in staat zijn om verbonden schrift te schrijven. Sommige schrijfmethoden haken hierop in en voor groep 1 en 2 verschijnt er naast de voorbereidingen op het verbonden schrift ook een onverbonden schrift.

Drukschrift kun je in de onderbouw gebruiken voor veel taalgebruikssituaties: van het schrijven van de naam op een tekening tot het maken van een boodschappenlijstje.

Als de kinderen willen weten hoe deze letters eruitzien, dan kunnen ze kijken in de krant, in prentenboeken of ze kunnen aan de juf vragen om het voor te schrijven.

Leergangen, die dit schrift voorschrijven zijn:

- 1 *Mijn eigen handschrift*, parallelversie (Lindeman, 1996);
- 2 *Schrijven leer je zo* (Schweitzer, 2002);
- 3 *Schrijven op maat* (Ruytenberg-Wegbrands, 2002).

1.2.3 Het schrijfproces

Onder het schrijfproces verstaat men de manier waarop het kind schrijft. Het omvat het volgende:

- de schrijfhouding;
- de pengreep;
- de schrijfbeweging;
- de papierligging.

In het voorbereidend schrijfonderwijs zijn de kinderen fysiek en mentaal nog niet volledig volgroeid en ze zijn nog niet in staat het schrijfproces optimaal te laten verlopen. Ze zijn nog bezig het schrift te ontdekken. Deze kleine schrijvers zouden 'schrijfontdekkers' genoemd kunnen worden en hiervoor bestaat een aangepast programma. Interessant is natuurlijk om eerst naar het kind te kijken en dan naar het programma.

Schrijfhouding

Het kind dat begint te schrijven, de beginnende schrijver, is nog niet in staat het lichaam soepel te bewegen zodat hij zonder problemen de buik los van de tafel heeft, het hoofd soepel naar voren buigt en de voeten losjes ontspannen op de grond kan plaatsen. Ideeën voor kinderen die er niet in slagen rustig op hun stoel hun schrijfwerk te maken, zijn:

- staan achter een hoge tafel, waarop de onderarmen horizontaal kunnen steunen;
- staande tekenen op een verticaal vlak, een bord;
- op de knieën op de stoel zitten.

Slaagt het kind erin op zijn stoel te blijven zitten, dan is de eerste voorwaarde dat het meubilair is aangepast. Het kind moet als het hele zitvlak gevuld is met beide voeten de grond kunnen raken. Bovendien is het belangrijk dat de tafelhoogte zodanig is dat de onderarmen van het zittende kind horizontaal op de tafel kunnen liggen. Verder zijn de volgende basisvoorwaarden van belang:

- *Voeten*: twee voeten raken de grond. De voeten staan het liefst niet te statisch plat naast elkaar, maar ze maken wel contact met de grond, zodat het kind geaard is. De kleine voetjes zullen nog een eigen manier van contact zoeken. Als de voeten de grond maar raken is het oké.
- *Het zitvlak*: het kind zit met twee zitknobbels stevig op de stoel. Zorg ervoor dat de ruimte van de zitting evenwichtig in gebruik is. Kleine kinderen kunnen nog niet zo lang stilzitten. De aard van hun werk is ook zodanig dat ze best eens op kunnen staan van hun stoel, maar als ze zitten moeten ze de zitting van de stoel goed gebruiken.
- *Buik*: probeer te voorkomen dat de buik tegen de tafel aan geklemd zit.
- *Hoofd*: het hoofd mag niet te ver voorover gebogen zijn: niet 'schrijven met de neus op het papier'.
- *Handen*: twee handen bevinden zich op de tafel. De ene hand schrijft en de andere hand houdt het papier vast. Vaak lukt dit nog niet. De kinderen zijn nog lang niet altijd in staat tweehandig te werken.

Figuur 1.17 is een voorbeeld van een les om de houding aan te leren.

Pengreep

Bij kleuters is de spierbeweging van de handen en speciaal de spierbeweging van de vingers nog niet voldoende ontwikkeld om het potlood goed vast te houden tussen duim en wijsvinger. Het kind kan nog niet opponeren, dit wil zeggen dat het de toppen van de duim en wijsvinger nog niet gericht naar elkaar kan brengen en weer van elkaar kan losmaken.

Geef deze kinderen materiaal dat voor de kleine handjes geschikt is, zoals het dikkere wasco, dikke kleine kleurpotloden, en penselen en verf. Viltstiften zijn niet aan te bevelen. Dit schrijfmateriaal geeft zonder dat er enige druk uitgeoefend wordt al sporen op papier. De sturing wordt beperkt, en voelbaar contact met het papier is er nauwelijks. Ontdekt men dat het kind in staat is het potlood beter vast te houden, dan zijn de volgende punten van belang:

- Het potlood wordt vastgehouden tussen duim en wijsvinger.
- Het potlood rust op de middelvinger.
- Er is ruimte zichtbaar op het potlood tussen duim en wijsvinger, zodat de grip stevig is.

Ook hier is een kanttekening op zijn plaats. Sommige kinderen hebben een afwijkende potloodgrip en maken een prima soepele en doorgaande beweging. Een aantal leerkrachten vindt dat elke potloodgreep toelaatbaar is, mits er een goed product op papier verschijnt. Vanuit ergonomische redenen adviseren we de *pinsetgreep* (zie figuur 1.18), omdat deze de meeste waarborgen biedt voor een soepele, doorgaande schrijfbeweging.

Figuur 1.17 Ontwikkeling van de schrijfhouding

	Activiteit: 'Olleke Bolleke Rebu Solleke'	Didactische opmerkingen
Leerdoel	Het aanleren van een goede houding tijdens het schrijven. In dit geval aandacht voor de buik.	De buik komt niet tegen de rand van de tafel, maar is vrij zodat er goed geademd kan worden.
Middelen	Versje	
Vorbereiding	De kinderen het volgende versje leren: <i>Olleke Bolleke</i> <i>Rebu Solleke</i> <i>Olleke Bolleke Knol</i>	Goed op de articulatie letten.
Opstelling	De kinderen zitten achter hun tafel op de stoel.	
Introductie	De kinderen voordoen wat de bedoeling is. Olleke en Bolleke zijn de twee vuisten. Je zet Olleke op schoot. Bolleke er bovenop, dan Olleke weer op Bolleke. Zo doorgaan terwijl je bij ieder woord de vuist verzet op de andere vuist.	<ul style="list-style-type: none"> • Duidelijk praten. • Ervoor zorgen dat de kinderen je goed kunnen zien. • De vuisten stevig op elkaar plaatsen.
Instructie	Laat de kinderen de vuist op de schoot zetten. Zeg langzaam 'Olleke'. Dan de andere vuist erbovenop; zeg 'Bolleke'. De ene vuist komt onder de andere uit en komt weer op de andere vuist. Zeg 'Rebu', enzovoort. Zo komen de vuisten steeds hoger, totdat ze boven de tafel uitkomen.	<ul style="list-style-type: none"> • Een kind vragen het voor te doen en kijken of de opdracht goed begrepen is. • Ervoor zorgen dat de vuisten net tussen de buik en de tafelrand door kunnen.
Uitvoering	De kinderen gaan beginnen. Ritmisch worden de vuisten verplaatst.	<ul style="list-style-type: none"> • Doet iedereen goed mee? • Kunnen de kinderen de vuisten ritmisch verplaatsen? • Is de ruimte tussen de buik en de tafel niet te groot?
Evaluatie	Met de kinderen over de ruimte tussen de buik en de tafel praten.	<ul style="list-style-type: none"> • Konden Olleke en Bolleke er goed door? • Was de ruimte tussen de buik en de tafel groot genoeg?
Afsluiting	Een kind zegt het versje op en speelt Olleke Bolleke. Een ander kind kijkt of het goed lukt.	Slagen de kinderen erin om te zien of de afstand tussen de buik en de tafel goed is?

Figuur 1.18 De pincetgreep

Dat niet alle kleuters de pincetgreep onmiddellijk beheersen, maken de figuren 1.19 tot en met 1.25 duidelijk.

De aanzet voor de goede penstand is de pincetgreep. Je ziet in figuur 1.18 nog de onvolmaaktheid van de motoriek om een stevige grip te krijgen.

Opmerkelijk is dat bij het bekijken van de volgende voorbeelden van de pengreep van kleuters je alle variëteiten die men ziet in het volwassen handschrift kan terugvinden.

Bij de schrijfontdekker ziet men nog vaak de zwevende hand (zie figuur 1.25). Hij is nog niet toe aan de ideale schrijfbeweging. Kleuters die schrijven met een zwevende hand kunnen het beste grof tekenmateriaal hanteren (zie figuur 1.26).

Tussenvraag 1.5

Kijk rond in groep 1 en 2 en geniet van de kleine handjes die zo fraai hun schrijfmateriaal kunnen vasthouden. Noteer hoe ze het doen, maak foto's en probeer voor elk kind een passende oplossing te vinden.

Schrijfbeweging

In de schrijfbeweging wordt de basis gelegd van het vlot geschreven schrift. De ideale schrijfbeweging is als volgt:

- De zijkant van de hand rust op het papier.
- De zijkant van de onderarm rust op het papier, maar de pols is niet doorgezakt.
- De pols ligt in het verlengde van de hand, dus geen knik naar voren of naar achteren.
- De zijkant van de pink en een stukje van de zijkant van de ringvinger en de middelvinger rusten op het papier.
- Vanuit deze stand van de hand wordt de hand vanuit de schouder over het papier bewogen. Bij iedere schrijfbeweging blijft de hand in beweging. De hand fixeert zich niet op een bepaald punt.

Papierligging

Leg aanvankelijk het papier recht voor het kind. Zie je dat het kind met de schrijfhand over zijn werk veegt, draai dan net zolang met het papier tot het in de goede stand ligt. Niet dat het voor het kind zoveel uitmaakt, hij begint toch wel te werken. Maar voor de voorbereiding op het serieuze schrijfwerk is aandacht voor de papierligging belangrijk. Vanaf het allereerste begin doet de niet schrijvende hand mee. Deze houdt het papier mee vast. Aanvankelijk zal het kind hier nog moeite mee hebben. Er zijn vaak nog te veel bijbewegingen tijdens het schrijven. En toch, besteed er steeds aandacht aan. Het is een goede zaak de oogbeweging als een vast item mee te nemen bij het schrijfproces. De ogen volgen de handen die over het papier glijden. Dit is pas mogelijk als de ogen op een soepele manier van links naar rechts en van onder naar boven kunnen bewegen zonder dat het hoofd steeds meebeweegt.

Figuur 1.19 **Opgetrokken wijsvinger, middelvinger op de pen en duim gestrekt**

Figuur 1.20 **Gestekte wijsvinger, gestrekte duim**

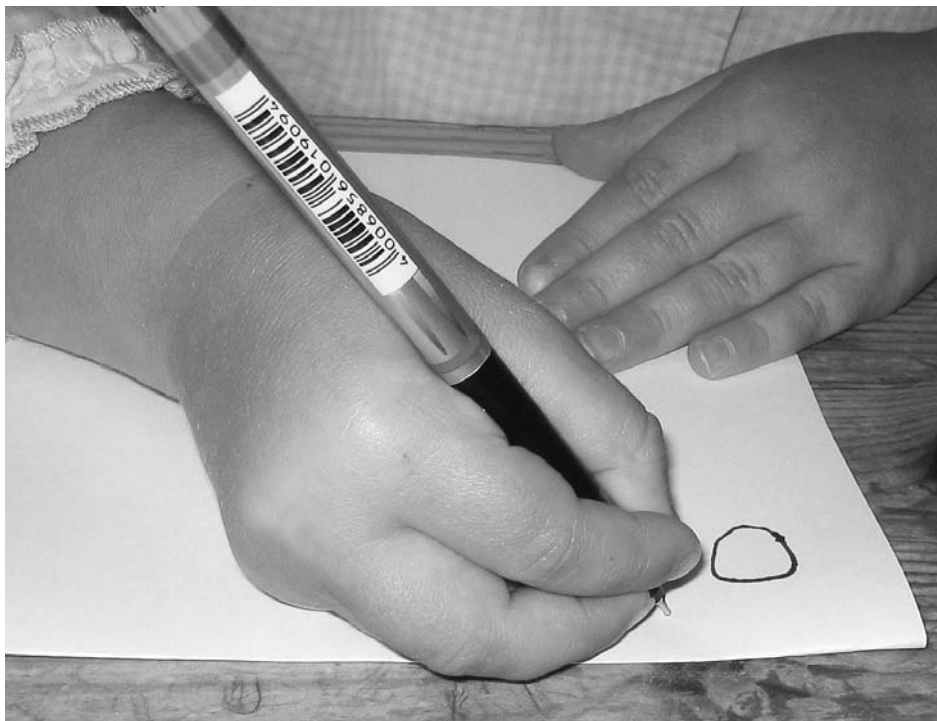
Figuur 1.21 **Vingers achter de pen en duim gekromd**

Figuur 1.22 **Pen vrij hoog vastgehouden**

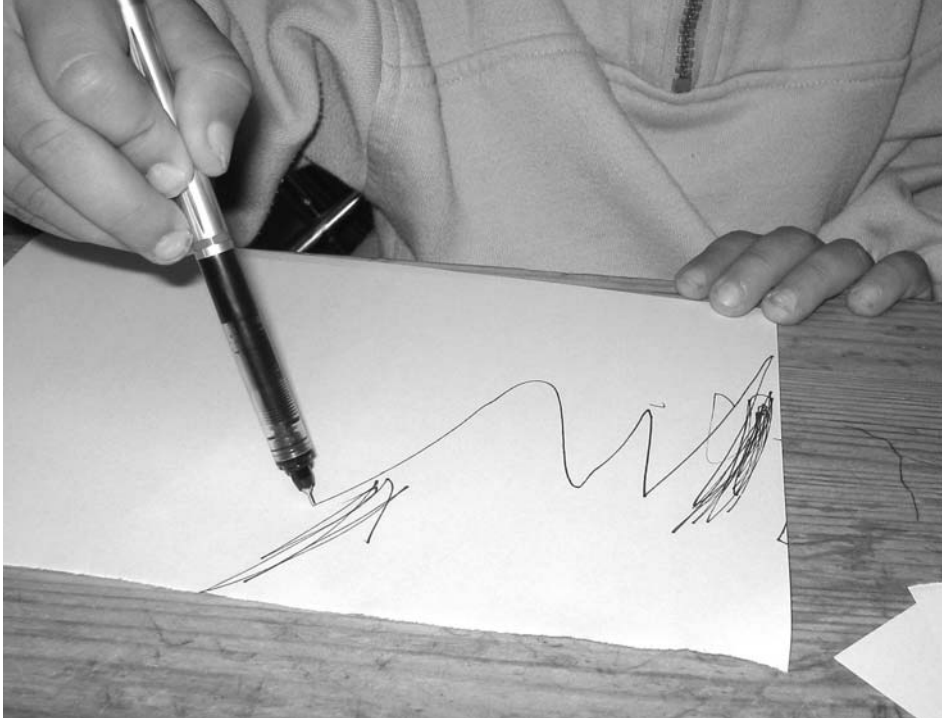
Figuur 1.23 **Pen ligt bijna horizontaal naar achteren en wordt laag vastgehouden**

Figuur 1.24 **Pen staat bijna verticaal en wordt vastgehouden dichtbij de punt**

Figuur 1.25 **Schrijven met een zwevende hand**

Figuur 1.26 **Kind schrijvend met aangepast tekenmateriaal**

Tussenvraag 1.6

Observeer het 'schrijvende' kind.

Maak een overzicht van een verantwoorde houding van de schrijfontdekker en vergelijk dit met het kind dat je voor je ziet. Hoe ga je dit kind motiveren zijn houding te veranderen?

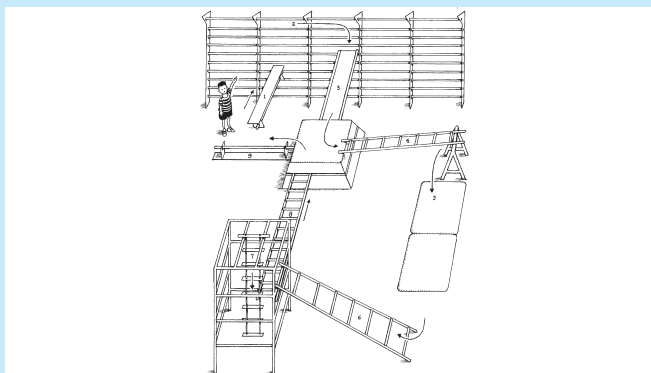
1.2.4 Het lesmodel aanbieden van de leerstof van het voorbereidend schrijven

Het laatste decennium is er in de onderbouw veel aandacht voor *thematisch werken*. Door de schrijfpatronen thematisch aan te bieden, worden ze in een bredere context geplaatst. Hierdoor wordt er een samenhang in de verschillende en gevarieerde activiteiten aangebracht (Keulen e.a., 2000). Kinderen leven in de wereld van volwassenen. Ze weten hoe de wereld in elkaar zit. Door middel van thematisch onderwijs verkennen en verdiepen ze hun eigen ervaringswereld en fantasie.

Bij het voorbereidend schrijven spelen de volgende aspecten en activiteiten een belangrijke rol:

- 1 *Talige activiteiten*. Het talige aspect komt aan de orde door het vertellen van een introductieverhaal of het houden van een kringgesprek.
- 2 *Muzikale activiteiten*. Bij het beluisteren of zingen van een liedje doen we een beroep op de muzikale talenten van kinderen (bijvoorbeeld bij de introductie van een lesje of ter ondersteuning van een schrijfbeweging).
- 3 *Spel- en bewegingsactiviteiten*. Deze activiteiten, die veelal in de speelzaal gedaan worden, zijn goed voor de motorische ontwikkeling van de kinderen. Met name de *grove motoriek* bijvoorbeeld in een achtbaancircuit bij het thema speeltuin (zie figuur 1.27).

Figuur 1.27 Ontwikkeling van de grove motoriek in een achtbaancircuit

- 4 *Werkactiviteiten*. Activiteiten als tekenen, schilderen, knippen, plakken, vouwen en stempelen, maar ook minder conventionele technieken als naaien, schillen, zagen en timmeren bevorderen de ontwikkeling van de *fijne motoriek* (zie figuur 1.28).

- 5 *Schrijfactiviteiten*. Door het maken van schrijfpatronen bereiden de kinderen zich voor op het echte schrijven. Naast de ontwikkeling van de fijne motoriek worden ook het *vorminzicht* en de *ruimtelijke oriëntatie* geoefend.

Figuur 1.28 Ontwikkeling van de fijne motoriek door knippen en plakken

Tussenvraag 1.7

Ga in de verschillende schrijfmethodes na of de hiervoor genoemde activiteiten in een les voorbereidend schrijven zitten. Kijk naar de opbouw van de activiteiten in die les.

1.3 Problemen bij het voorbereidend schrijven

Het is een groot woord om bij het voorbereidend schrijven al over problemen te spreken. Kinderen zijn voortdurend in ontwikkeling. Het probleem van de ene dag is onopgemerkt opgelost op de andere dag. Vooral bij de schrijfvoorwaarden is dit vaak het geval. Maar toch: de maatschappij wil dat de kinderen getest en getoetst worden. Hoe ver is nu eigenlijk de ontwikkeling van mijn kind?

Soms ziet men problemen en veronderstelt men dat de oorzaak ergens ligt waar deze bij nader inzien toch niet te vinden is. Voorbeeld: wanneer een kind een schrijfpatroon niet kan natekenen wordt doorgaans aangenomen dat de oorzaak de fijne motoriek is. Dit hoeft natuurlijk niet het geval te zijn. Het zou ook kunnen dat het kind niet visueel kan discrimineren en de vorm niet herkent.

In deze paragraaf maken we een onderscheid tussen het signaleren en diagnosticeren van schrijfproblemen:

1.3.1 Signaleren van de schrijfproblemen

Problemen bij het schrijven kunnen het gevolg zijn van het niet beheersen van de schrijfvoorwaarden, een verkeerde interpretatie van het schrijfproduct of het niet kunnen uitvoeren van het schrijfproces. Daarnaast is het belangrijk om te kijken hoe het kind functioneert. Is het gespannen, niet geconcentreerd, faalangstig? Het functioneren van het kind nemen we hier niet mee in onze signalering. We beperken ons tot de schrijfvoorwaarden, het schrijfproduct en het schrijfproces. Duidelijk gescheiden van elkaar zijn hiervoor signaleringslijsten samengesteld (Van Eerd-Smetsers & Alblas, 2003).

Observatie van de schrijfvoorwaarden

De schrijfvoorwaarden motoriek, lichaamskennis, ruimtelijke oriëntatie, lateralisatie, en ontspanning en concentratie zijn nog voortdurend in ontwikkeling. Bij probleemgevallen is het goed om de schrijfvoorwaarden per onderdeel goed te bekijken (zie bijlage 1.2).

Observatie van het schrijfproduct

Het product observeren houdt in dat men kijkt of het schrijfproduct (in het voorbereidend schrijven is dit het schrijfpatroon) in een goede vorm met een soepele beweging in de juiste ruimte is geplaatst. Er kunnen zich de volgende problemen voordoen:

- 1 problemen met de vorm;
- 2 problemen met de beweging;
- 3 problemen met de ruimte.

Ad 1 Problemen met de vorm

Vormproblemen zijn zichtbaar in de vorm van het getekende: te veel onderdelen of te weinig onderdelen aan het schrijfpatroon. Dit kan het gevolg zijn van:

- onvoldoende visuele discriminatie;
- een niet-optimaal ruimtelijk inzicht;
- een te starre oogbeweging;
- ontbreken van de concentratie.

Ad 2 Problemen met de beweging

Problemen in de beweging zijn zichtbaar in: een lijn die niet echt ritmisch is, een wisselende pendruk en lassen en/of breuken in de lijn. Een las is loslaten in een lijn en op dezelfde plaats weer beginnen. Men ziet dan vaak een 'knoop' in de lijn. Een breuk is loslaten binnen een doorgaande lijn en dan naast de lijn weer opnieuw beginnen. Dit kan het gevolg zijn van:

- een onvoldoende motorische vaardigheid;
- een verkeerde pengreep;
- een verkeerde beweging van de schrijvende hand;
- het niet voldoende gelateraliseerd zijn.

Ad 3 Problemen met de ruimte

De ruimte waarin de vorm geplaatst wordt, wordt niet optimaal benut. Het schrijfproduct staat te veel in een hoek gedrukt, alleen de linkerkant of de rechterkant van het papier wordt gebruikt. Dit kan het gevolg zijn van:

- het niet voldoende beheersen van de ruimtelijk oriëntatie;
- een oogbeweging die te wensen overlaat;

- een eventuele angst van het kind om dat grote vel wit papier zo maar helemaal vol te schrijven.

In bijlage 1.3 vind je het observatieformulier voor het schrijfproduct.

Observatie bij het schrijfproces

Het schrijfproces kan geobserveerd worden tijdens het schrijven. Het niet goed functioneren van het schrijfproces is van veel factoren afhankelijk. We noemen de volgende:

- *Houding*. Het kind loopt nog vaak van zijn stoeltje, zit voorover gebogen over de tafel, heeft zijn voeten soms in plaats van op de grond opgevouwen onder zijn billen of hij hangt scheef op zijn stoel. Strengheid heeft vaak weinig zin. Laat het kind gaan staan tijdens zijn schrijfwerk.
- *Schrijfbeweging*. De schrijfbeweging mag nog niet vergeleken worden met het kind in groep 3. Pas als de doorgaande beweging in een schrijfpatroon aan de orde komt, is de doorgaande beweging belangrijk. Zorg ervoor dat de arm niet gefixeerd op de tafel ligt. Deze moet vrij kunnen bewegen. Zo ook de hand. Zorg ervoor dat de zijkant van de hand over het papier schuift en dat de hand niet in de pols naar voren of naar achteren knikt (wat je vaak ziet). Ook voor de linkshandige kinderen gelden deze basale regels.
- *Oogbeweging*. Observeer regelmatig of de ogen soepel bewegen van links naar rechts. Dit kan door een pollepel voor de ogen van links naar rechts te bewegen en te kijken of de ogen de pollepel volgen. Is dit niet het geval, informeer dan de ouders en laat hen contact opnemen met de opticien of de oogarts.

In groep 1 en 2 is het kind nog zo bezig met het ontwikkelen van het echte schrijfproces, dat hier nog geen observatieformulier noodzakelijk is. Pas als het bezig is met het echte schrijven en er formidabele problemen ontstaan, wordt een gerichte observatie met een formulier belangrijk. Dit formulier is aanwezig bij het aanvankelijk schrijven.

1.3.2 Diagnosticeren van de problemen

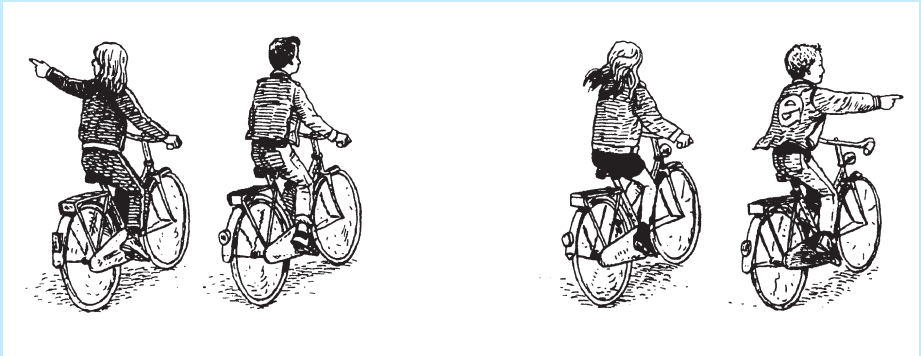
Een diagnostisch instrument is veel uitgebreider en gedetailleerder dan de signaleringsstoetsen, die we doorgaans in allerlei observatielijsten aantreffen. Bij het diagnosticeren van schrijfproblemen in groep 1-2 kun je gebruikmaken van twee instrumenten. Deze worden doorgaans buiten de klas door de remedial teacher of door een externe onderzoeker ingezet:

1 *Vaardigheidsonderzoek: Schrijfspoor* (Van Peer, 1984). Het onderzoek gaat uit van de algemene schrijfvoorwaarden. Men ziet dat tussen deze schrijfvoorwaarden ook observaties zijn gericht op het grafische aspect (zie bijlage 1.4).

2 *Citotoets Ruimtelijke oriëntatie*. Deze toets ruimte en tijd is opgenomen in het leerlingvolgsysteem van de Cito. Vaak wordt deze toets halverwege groep 2 standaard afgenomen (zie ook www.cito.nl).

Figuur 1.29 laat een gedeelte uit de Citotoets zien.

Figuur 1.29 Gedeelte uit de Citotoets ruimtelijke oriëntatie

1.4 Materialen bij het voorbereidend schrijven

Er zijn materialen om de schrijfvoorwaarden, het schrijfproduct en het schrijfproces te stimuleren. Daarnaast zijn er de materialen waarmee geschreven wordt.

1.4.1 Materialen bij de schrijfvoorwaarden, het schrijfproduct en het schrijfproces

Bij het voorbereidend schrijven kun je gebruikmaken van spelletjes die zijn uitgebalanceerd naar de verschillende *schrijfvoorwaarden*. We noemen de volgende:

- Lichaamskennis:
 - versjes over de handen en vingers;
 - puzzels.
- Ruimtelijke oriëntatie:
 - ruimtelijk bouwen;
 - verkeersmat met auto's;
 - magnetisch verkeersmateriaal;
 - vertibloks met opdrachtkaarten.
- Grote motoriek:
 - blokken;
 - karren;
 - sjouwmaterialen;
 - reuze draaitol.
- Fijne motoriek:
 - klei;
 - papier;
 - vingerpoppen.
- Lateralisatie:
 - puzzels;
 - badminton;
 - halve kogels;
 - zomerski's.

- Oog-handcoördinatie:
 - kralen rijgen;
 - kralenplank;
 - houten rijgdieren;
 - puzzels;
 - knippen en plakken.

En daarnaast zijn er voldoende spelletjes om alle schrijfvoorwaarden aandacht te geven.

Voor het *schrijfproces* zijn er oefeningen om op een speelse manier de houding aan te leren. Zie les Olleke Bolleke in par. 1.2.3.

Voor het *schrijfproduct* kun je gebruikmaken van de volgende materialen:

- Vormherkenning
 - memory;
 - vormherkenning: zoek driehoek, vierkant en cirkel in voorwerpen.
- Concentratie en ontspanning:
 - 100 ontspannings- en concentratiespelen;
 - Topwerk;
 - Concentreren kun je leren.
- Ruimtelijke oriëntatie:
 - ruimtelijke begrippen, ontdek de richting in de plaatjes;
 - geometrische vormenpuzzels.

1.4.2 Materiaal waarmee geschreven wordt

De handen van de kinderen van groep 1 en 2 zijn nog niet zodanig volgroeid dat alle materialen geschikt zijn.

Gewone *potloden* zijn vaak te dun om ze in een goede grip vast te kunnen houden.

Voor de kinderhanden zijn dikke korte potloden beter. Ze liggen beter in de hand. Grotere kinderen zullen gebaat zijn met driekantige potloden, waar de steunpunten voor de vingers wat groter zijn.

Een nadeel van de driekantige potloden is dat de kinderen eerder geneigd zijn om de wijsvinger en duim tegen elkaar aan te schuiven, terwijl het belangrijk is dat er een stukje potlood zichtbaar blijft tussen duim en wijsvinger.

Wasco is te koop met knotsen aan de bovenkant. De zogenoemde kabouterknotsen kunnen met de vuist worden vastgehouden. Verder zijn er dikke korte stiften in de handel. Fel gekleurd papier met de merknaam geeft ook de kleur van de stift weer. Kinderen zijn geneigd om het papier er eerst af te halen. Cadeautjes pak je toch uit nietwaar? Dit is meer nieuwsgierigheid dan 'vandalisme'. Mocht je dit niet op prijs stellen, haal dan eerst het papier eraf.

Schilderen met penselen is een goede manier om de doorgaande beweging te oefenen. Ook schilderen met een kwast met water op het bord geeft aardige effecten.

Vingerverven in het kader van schrijfoefeningen is niet aan te raden. De doorgaande beweging wordt geremd. Het zetten van stippen als sneeuwvlokken, en korte strepen als regen kan met de vingers. Bij een doorgaande beweging is de verf te vlug op en wordt de beweging steeds gestoord om nieuwe verf te nemen.

Stiften zijn niet aan te bevelen. Meteen als de stift het papier raakt, komt er een dikke

lijn. De kinderen hebben nauwelijks controle over dit materiaal. Bovendien drukken kinderen te hard met de stift op het papier, zodat de punten al vlug rafelig worden. Kinderen verslinden papier. Alle soorten zijn geschikt: grof krantenpapier, glad tekenpapier, dun golfkarton. Het is belangrijk om de kinderen kennis te laten maken met allerlei soorten ondergrond, zodat ze de weerstand van het papier met het materiaal kunnen ervaren.

Verder is het goed allerlei maten aan te bieden, van zeer groot tot extreem klein. Laat kinderen ook eens zelf de keuze, zodat ze ontdekken dat op kleine blaadjes met fijn materiaal geschreven wordt en dat grover materiaal grotere vellen papier kan verdragen.

Vraag 1.8

Inventariseer de materialen op de basisschool en probeer de materialen als aanvulling bij de hiervoor genoemde materialen te voegen.

Vraag 1.9

Leg een fotoboek aan waarin je de producten en reacties van de kinderen kunt vastleggen als zij het schrift ontdekken.
